

TÜRK DİLLERİNDE ASEMANİK SÖZLER ÜZERİNE

Doç. Dr. Yunus Memmedli

Türk dillerinin, o sıradan Azerbaycan Türkçesinin lügat terki-binin tarihi inkişafı boyu müşahede edilen ve geniş yayılan, ancak araştırmacıların dikkatini çok az çeken proseslerden (dil hadiselerinden) biri de " asemantikleşme" dir. Bu proses neticesinde Türk dillerinin kadim inkişaf çağlarında müstakil ve işlek lügat vahidi (birimi) olan sözler (hususiyetle eski tek heceli söz kökleri) sonraları müstakil işlenmek kabiliyetini yitiyor, ancak dili terk etmiyor, ayrılıkta işlenmese de töremelerinin, hemin (bu) kadim köklerden yaranmış düzeltme ve mürekkebe sözlerin, sabit söz birleşmelerinin terki-binde saklanıyor, onlara koşulan veya artırılan şekilciler ve sözlerle birleşerek yeni lügat vahidinin ayrılmaz terkip hissesine çevrilir. Böyle kadim söz kökleri adlandırmak için müstakil terim ve ifadelerden istifade olunmalıdır. Müstakilliğini yitiren sözler, manaca boşalan sözler, aydın olmayan kökler, asemantik sözler (kökler) vs. Bunların içerisinde asemantik sözler terimi, daha çok, bu lügat vahidlerinin mahiyetini aks ettirdiğinden biz de hemin terimden istifade etmeyi maksada uygun hesap ediyoruz (sayıyoruz).

Başka dil vahidleri gibi, asemantik sözlerin de bir nice nevi vardır. Bunlardan bir grubu kadim Türk yazılı kaynaklarından müstakil lügat vahidi gibi çıkış etmiş, diğer kısmı Azerbaycan dili abidelerinde de müstakilliğini saklamış, üçüncü hissesi ise, muasır Türk dillerinin bazısında, hemçinin (o cümleden) dilimizin diyalekt ve şivelerinde de ayrılıkta işlenebiliyor. Bu nevi içerisinde en çok sayılı ve rengarenk (türlü) hususiyetlere malik olanı Azerbaycan dili abidelerinde müstakil işlenip muasır dilimizde asemantikleşen sözlerdir. Biz bunlar hakkında evvelki yazılarımızda, hususiyetle 1987 yılında neşr edilmiş kitapta(1) muayyen derecede bahs etmiştik. Ancak problemin geniş ve çokcihetliliği, hem de kitabın hacmi imkan vermediğinden meseleyi tam genişliği ile şerh etmek, tabiidir ki, mümkün olmadı. Ona göre bu makalede asemantik sözlerin hemin nevine dahil ettiğimiz numunelerin bir kısmını açıklamaya çalışmışız.

Daha önce kaydettiğimiz gibi, muasır dilimizdeki asemantik,

(1) Yunus Memmedli, Azerbaycan Dilinde Sözlerin Leksik- Semantik inkişafı, Baku 1987, s. 41- 45

yazılı abidelerimizde ise müstatakil ve işlek olan sözlerin çoğu, kadim Türk yazılı kaynaklarında da, tabiidir ki, vardır. Bunların muayyen hissesi ise şimdiedek danışık dilinde, şiirde ve şivelerimizde işlekliliğini ve müstakilliliğini kısmen, mahdüt dairede saklasa da, edebi dilimiz için bunlar asemantik lügat vahidleridir.

Ara- fiili de muasır dilimizde gayri faal sözlerdendir. İndi bu söz esasen şiir dilinde ve yazı başka ifadelerin terkib hissesi gibi işlenir. Lakin **ara-**fiili Türk dillerinde kadim devirlerde geniş ve müstakil işlenen sözlerden biridir. Bu söz Azerbaycan dili abidelerinde de çok işlek olmuştur.

Neçe cahiller seni gökde arar, yerde ister... (KDK, 161), Atından endi, anasınıñ dilin aradı (KDK, 257). Mere, bezirganlar, varuñ, iglim igllim arañ.... (KDK, 94)... men saña kız arayı gedeyim, - dedi (KDK, 172)

Gel ara könlümün için, gör, ey can, feraguñden,
Ne acı gusseler yudar, ne ağular içer köñlü (Nesimi)

Bulun, isten, aran ağyaru- yarda (Eh).

Kimüñ kim, aşğ bağlar el- ayağın dahi açılmaz,
Bu müşkül men' ini çok kimseden Gövsi araşdırdır.
(G. Tebrizî)

Sen mükafatını insanlığa hidmetde ara (A. Sehhet).

Ara- fiili indi ayrılığda, demek olar ki, işlenmir, araşdırmak, arayış, arayıp-ahtarmak vs. söz ve ifadelerde galmıştır.

al sözü Türk dillerinde bir niçe mana yuvasına malik sözlerdendir. Yazılı abidelerimizde bu fonetik terkipli söz hem " ön, gabag", hem " yalan, hiyle", hem " od, ateş", hem "aşağı, alt", hem de " kırmızı" manalarında işlenmiştir.

a) **al** kökü her üç dört manada (daha doğrusu, aynı fonetik terkipli her üç söz) asemantikleşmiştir. " Gasag, karşı, ön" manalı **al** sözü tam asemantikleşmiş (alın sözünde saklanmıştır), " yalan, hiyle" manalı **al** sözü de demek olar ki, tam asemantikleşmiştir. " Kırmızı" manalı **al** sözü ise kısmen, natamam asemantikleşmiştir.

Bunlardan ilave, **al** fonetik terkipli daha bir söz de var: " alt, aşağı" manalarında; indii alt, alçak, alçalmak vs. sözlerde kalmıştır. Bu söz sonuncu manada (renk manasında) yazılı menbalarda çok

geniş işlenmiş, edebi dilimizin bazı üsluplarında, hususiyle şiir dilinde inkişaf eden müstakilliğini saklamıştır. Lakin abidelerimizde bu söz en işlek lügat vahidlerindedir:

Alca gam şorladı, goynı toldı (KDK, 23). **A l** şarabın itisinden içerlerdi (KDK, 31).

Bu güli gör ki, reng- i çehresine,
Ne gader al ederse, **a l** irmes (Nesimi).

A l ile yaşılı geyindi bağlar
Ağ leçeyi serpe saldı dağlar (Hataf)

Doğrudur, bu sözü muasır dilimiz için tamamiyle müstakilliğini yitirmiş sözler sırasına dahil etmek olmaz. **A l** sıfatı muasır edebi dilimizde, hususiyle şiirde muayyen derecede işlenir. Zümrüd göyde güneş yandı, **A l** şafağa yer boyandı (S. Vurgun). **A l** geyib gızarır yine üfugler; Bir andan gözünü açacak seher (S. Vurgun). Bununla bele, indi onun abidelerimizde ifade ettiği mânânı kırmızı sözü bildirir, **a l** sözünün özü ise asemantik, gayri- faal lügat vahidleri sırasına geçmiş, " alyanak, alı- güllü, al- elvan, allan-, alşafak, allaş-, alış-, alışgan, alov(1) vs. ifadelerde kalmıştır.

A r u = a r ı sıfatı pak, temiz, saf manalarında dilimizin yazılı kaynaklarında ayrıca leksik vahid gibi geniş işlenmiştir. Bu söz kadim Türk abidelerinde de işlek leksik vahidlerden biridir. Dilimizin en kadim yazılı abidelerinden olan «Kitab-i Dedem Korkut" boylarında yukarıdaki manayı bildirmek için yalnız **a r** 'u sözünden istifade olunmuş, onun muasır dilimizdeki karşılıkları olan saf, temiz, pak sözleri ise hemin abidede yerli-dipli işlenmemiştir: **a r u** sudan abdest aldılar (KDK, 63)... aydan **a r u** , gündün görklü gız garındaşuñ Banu Çiçek... (KDK, 83)... ahir vahtında **a r u** imandan ayırmasun (KDK, 122). **A r u** gölün ördegün şakıyıp alan... (KDK,188). **A r u** gönülde pas olsa, şerab açar (KDK, 240).

Bu söz başka abidelerimizde de tez- tez özünü gösterir:

Kanı bir incilü **a r u** sedef kim,
Buluna anda bir lö' le-i şahvar (Nesimi).

(1) Kırmızı manalı **a l** sözü ile alov (yalov) sözü aynı yuvadan türemedir. (Bak. ESTY 1, 126)

Yeddi ođlan getirdüm aydan arı,
Yüzi güldür, şekerdür ağzı yarı(EH)

Ar u su tohuna ter olasan,
Yelden dahi derbeder olasan (Hataî)

Bu söz de muasır edebi dilimizde ayrılıkda işlenmiş. Amma diyalekt ve şivelerimizde, hemçinin arıtlamak, " aydan arı, sudan duru" söz ve ifadelerinde izini saklamıştır.

Ayıt- fiili kadim Türk abidelerindeki ay- fiilinden türemiştir. Amma Azerbaycan dili abidelerinde a y- fiili ayrılıkda işlenmemiştir. Bununla bele, hemin fiil bazı şivelerimizde şimdiedek kalmıştır(1) ki, fakat onun (ay-fiilin) dilimizde uzun müddet işlendiğini, lakin sadece olarak abidelerimizde aks olunmadığını gösterir. Ay-kökünden yaranmış ayıt- fiili ise yazılı abidelerimizde çok faal olmuştur: Kaba dizi üzerine çekdi ayıtdı (KDK, 36). Ođlan **aydur**: - mre, begümüz oğlı kimdür? **Ayıtdılar**:

-Pay Püre' nüñ ođlı... (KDK, 73).

Zahid **aydur**, sevme hubi, bakma anun yüzine (Nesimi).

Ayındur mana ki, negdüni ver nisyeğe fagih (Nesimi).

Aydur: -Nemdür, ey vüsale mahrem;

Ahın nedür ey yanında hemden (Hataî)

Ay- ve **ayıt-** fiilleri muasır edebi dilimizde işlenmiyor. Onların izi ayama (lakap) hayla-, hay ver- sözünde ve şivelerimizde kalmıştır.

Acı- (acıklanmak) fiili. Bu söz de tamamiyle müstakillğini yitiren, asemantikleşen sözlerden değildir. Onun esas mana varyantlarından biri (acıklanmak, hırslanmak) şimdi edebi dilimizde yoktur, Yalnız şivelerimizde kalmıştır.(1) Helelik **acı-** fiilinin hemin manasına Kitab-ı Dedem Korkut boylarında rast geliyoruz. Lakin ne Türk (Osmanlı) dilinin yazılı abidelerinde, ne de muasır Türk diline **acı-**fiilinin gösterdiğimiz manası yoktur. Ona göre de bu abideyi neşre eden, onun lüğatini hazırlayan Türk alimleri hemin sözü başka manada (ağrımak, çanı acımak) işlendiğini kaybetmişler(2). **Acı-**fiili KDK da birce defa işlenmiştir: Buđanun ardınra irdi, yay kirişin boynına atdı. Buđa acımışdı, kendüyi yüce yirden atdı (KDK, 240).

Acı -fiilinin buradaki manası indi acığ, acığlı, acığlanmak gibi düzeltme sözlerde kalmıştır.

(1) R Rüstemov, 1963, 34.

(2) M. Ergin DKK, 1986, 133; O. Ş. Gökyay, 1973, 157

Bayat sözü abidelerimizde etnonim-kabile, tayfa adı bildiren söz gibi işlenmiştir. Resul Aleyhisselam zamanına yakın **Bayat** Boyu'ndan Korkut Ata derler, bir er kopdı (KDK, 2).

Şimdi **Bayat** sözü hem toponim gibi, hem de bayatı sözünün terkinde kalmıştır.

Biti- fiili yazmak manalı kadim sözlerden olup yazılı abidelerimizde çok faal işlenmiştir. Abidelerimizde bu sözden türeyen **bitik** (yazı) lekesemine de tez -tez tesadüf ediliyor:

Yazdım **pitiyi** gamu seraser,
Tutdum anı garşıma beraber (Hataî)

Öz halımı arz u faş gıldım,
Yazımda **bitikni** yaş gıldım (Hataî)

Şimdi ne **biti-** fiili, ne de ondan düzelen **bitik** ismi edebi dilimizde işlenmiyor. Yalnız şivelerimizde yazı- pitik, dua-pitik ifadelerinde onların izini görmek mümkündür.

Bağda- fiili. Bu söz de dilimizin tarihi kaynaklarında müstakil dil vahidi gibi işlenir: Beyrek kızın ince beline girdi, **bağdadı**, arhası üzerine yere urdı (KDK,80)... gayrete geldi, gavradı gızuñ **bağdamasun**, emceginden tutdı (KDK, 79).

Hemin söz, şimdi yalnız **bağdaş**, **bağdaş-** = **bardaş** kurmak gibi türemelerinde kalmıştır.

Karma = **garma** sözüne abidelerimizde karışık manasında müstakil lügat vahidi olarak rast gelmek mümkündür:

Arkasını urup berk ağılın ardıñ söken,

Karma= **garma** ögec semizin alub tutan (KDK, 46)

Bu söz şimdi **karma-** karışık, ifadesinde kalmıştır (aslında **karma** ve **karışık** sözleri aynı köktendir: Kar-ma/ / kar-ışık).

Kak- (**gah-**) fiili kadim Türk sözlerinden olup Azerbaycan dilinin yazılı abidelerinde de vurmak, döğmek, açmak vs. manada (vumak, döğmek, ilişdirmek vs.), hem de muasır dilimizdeki arkaik mânâda (başa kakmak, yüze vurmak) işlenmiştir: Eđer çoban ile varacak olursam, kalın Oğuz beğleri benüm başuma kakınc **kaharlar** (KDK,50)... ben bugün konur ata **kakaram**, üç günlük yolu bir günde aluram(KDK,114). Göz **kakuban** könül alan görkülüsünün boynun öpem (KDK,176). Ökcesin ökcesine **kakdı**, kaburgasın karnına kavşurdu (KDK, 276).

Bu söze başka abidelerimizde de rast gelmek mümkündür.

Gahdı senem oları varın,
Der men vereyim cezâ- yı kârın (Hatâî).

Nergiz gözün açmış ona bahır,
Sünbül yüzüne tapanca **gahır** (Hatâî).

Cün gördi kim, bir kimse gapuyı **gahdı**, cavap verib dedi: -Ey gapuyı **gahan** Şirin adlu sensen? (Şühedânâme).

Kak- // **gah-** fiili, görünüyor ki, evvelce müstakil mânâlı (vurmak, döğmek) söz olmuş, sonraları ise daha çok mecazi mânâda işlenmeye başlamış, muasır dilimizde de sadece mecâzî mânâda kalmıştır.

Düm sözü şimdi ayrılıkta işlenmiyor. Ona yalnız dümdüz, dümağ vs. sözlerin terkinde rast gelmek mümkündür. Dilimizin yazılı kaynaklarında ise **düm** sözü bütün, tamam mânâsında müstakil lügat vahidi olarak mevcut olmuştur: Kara bağı sarsıldı, düm yüreği oynadı (KDK, 23)... düm kara pusarik ordumun üzerine tökülür gördüm (KDK, 43).

DLT' de bu söz, temiz, tam, tamam mânâsında kayda alınmıştır **Düg-** // **düy-** fiili de Türk dillerinin eski sözlerindedir. Bu fiil yazılı kaynaklarımızda çok geniş işlenmiş ve iki esas mânâ yuvasına malik olmuştur. Düğünlemek ve düğmelemek. Şimdi **düy-** , fiilin birinci mânâsı dilimizde yoktur, ikinci mânâsı ise yalnız şivelerimizde kalmıştır. Abidelerimizden misaller:

... bıyığın ensesinde yedi yerden **dügen**... kazan Begün kardaşı Kara Güne çapar yetdi(KDK, 59) ... ala kalkan bağını kısa **dügdüler** (KDK, 6133).

Şimdi **düg-** fiili bir sıra söz ve ifadede izini saklamıştır: Düyme, düyün, düymele, düyünde vs.

dal- fiili de şimdi dilimizin gayri-faal fonduna geçmiş, yazılı menbalarımızda ifade ettiği mânâ varyantlarının bazısını yitirmiştir. Şimdiki dilimizde daha çok mecâzî mânâda ve poetizm gibi işlenir (Deryalara dalmak, fikre dalmak vs.). Bu fiilin mecâzî mânâda işlenmesi ilk yazılı abidelerimizin meydana geldiği çağlardan başlamıştır(XIII- XIV) :

Gülendem bunların fikrini bildi,
Baş aşağı egüb fikre **daldı** (EH , 571)

Muasır dilimizde **dal-** fiili aşağıdaki söz ve ifadelerde kalmıştır:
Dalgıç, hayale dalmak vs.

İrag // irak, kadim(eski) Türk kaynaklarında ve dilimizin yazılı abidelerinde uzak baktı: Gög **İrak**, yer kati, dedi (KDK, 243). Egrek aydır: - Kanı ol delü yiğit? **İrakdan** gösterdiler (KDK, 266), **İrağından** yakınından geliştilediler (KDK, 200).

Gögerçin tek şikâr etdi beni ol nergis-i fettân
Yavuz gözden **irag** olsun ki, hoş türkâne laçındır (Nesîmî).

Şimdi bu söz yalnız bazı ifadelerin ve atasözlerinin terkinde kalmıştır: üzdenirag, gözden irag, gönülden gırag, irag olsun, irag canından vs. Şu da kaydetmek lazımdır ki, şiir dilinde bu söz XX. asrın evvelerine dek " uzak" mânâsında, ayrılıkta işlenmiştir:

Ele bilsin pâdişâh- ı zamandır,
Her kim **irak** olsa muhtasar senden (Zâkir)

Mürğ-i ruhum getmez senden **irağa** (Aşîğ Elesger).

Müddetdi gözümden olupdu **irag**,
Eridib üreyim derd ü gam, fırag (Aşık Elesger).

Uzak ölkelere, **irag** ellere
Ahişan buludlar, ahan buludlar (N. Refibeyli).

Kayır- // kayur- // gayır- fiili kadim abidelerdeki mânâda şimdiki dilimizde işlenir. Yazılı kaynaklarımızda bu fiil (kayır-, kayur-) kederlenmek, gam eylemek, derdli olmak mânâlarında işlenmiştir... korkma, **kayırma**, big serhoşdur, anun için **kayırmağıl** (KDK,140). Menüm anam menüm için **kayırmasın** (KDK, 144).

Yar yolına ölür isem hak bilür **kayırmazam**,
Gorhuram benden dönüben yar ola ağyar ilen (Nesîmî).

Kayır- // gayır- fiilinin kökü olan **kay-** // **gay-** fiili şimdi gaygı, gaygılı, gayğikeş vs. sözlerde kalmıştır. Kadim Türk yazılı abidelerinde ise kay-fiili derdlenmek, gaygılanmak- mânâsında müstakil sözdür.

Oñ- // **oñmag-** fiili (Düzeltmek, yahşılaşmak, uğurlu olmak vs.)

Yazılı kaynaklarımızda ayrılığda işlenmiştir: Allah- Allah demeyince işler **oñmaz** (KDK-2)... oğlanuñ kırk günde yarası onaldı, sapasağ oldu(KDK, 29) ... Kâdir Tañrı, meded senden, kara tonlu kâfire at deperem, işimi sen **oñar** (KDK, 210).

"Kitab-ü Dedem Korkut" boylarında bu fiilden düzeltme **oñat** ismide vardır: Tekür aydır: -Mere, **oñat** görün, bu gelen Begil ise, sizden öñdin men kaçaram, dedi (KDK, 246).

oñ-fiili ne edebi dilimizde, ne de şivelerimizde kalmamıştır. Bu fiilden düzelmiş **oñat** ismi şivelerimizde, onun avand varyantı ise edebî dilimizde vardır: İşiniz avand olsun, avanda düşmek, avandlaşmak vs.

Ög // **öy**- fiili kadimde iki mânâ varyantına mâlik olmuştur: ta' rifleme ve meslehet, nasihat vermek. Muasır dilimizde hemin fiilin ikinci mânâsı tamamiyle işlenmiyor, birinci mânâsı ise dilimizin gayri-faal sözleri sırasına geçmiştir. Abidelerimizde ise **ög-öy**- fiili çok geniş işlenmiştir.

Salur Kazan ne atın **ögdi**, ne kendin **ögdi**, amma Begil' in hünerini söyledi (KDK, 237). Ol ögdüyüm yuca Tañrı dost oluban meded irsün, hanım hey! (KDK, 7).

Ög sözü Türk dillerindeki singretik sözlere aittir. O hem de akıl, fikir mânâlı isim olarak da çıkış ediyor:

Ol ucdan menzele iremeyevüz
Ögümüz, usumuz deremeyevüz (EH).

Gülendam' a dedi: Derviş **ögünü**
Bilirsen mi bana ses etdiğünü (EH).

Muasır dilimizde **ög** (akıl, fikir) ismi kalmamıştır. Şimdi **ög**- fiili **öğüd**, **öğüt**- nasihat ifadelerinde, **ög** ismi ise **öğren-**, **öğret-** fiillerinde kalmıştır.

Muasır dilimizde müstakil lügat vahidi gibi işlenmeyen ve başka söz ve ifadelerde izini saklayan bir, yahut iki heceli sözler, yukarıda bahsettiklerimizden kat kat çoktur. Burada onların hamısından etraflı bahsetmek, tabiidir ki, imkan haricindedir. Ona göre de onların sadece bir kısmını saymakla kifayetleniyoruz. Hemin sözler aşağıdaki kaide-

de takdim ediliyor: Evvelce abidelerimizde müstakil işlenen bir veya iki heceli söz, muterizede (parntezde), hemin (o) sözün abidelerimizdeki mânâsı, tire işaretinden sonra ise muasır dilimizde hemin sözlerin izini saklayan söz ve ifadeler verilir.Misal: er (tez, tezden)- erte, erken vs.; er- (etmek, olmak)- idi, i- miş, ise vs; sor- (soruşmak, haber almak)- sorag, sorgu, soruş-, soragla- vs.; sığır (inek, öküz)- sığırçın, sığır guyuğu, Sığırılı vs.; tep- (vurmak, tepiklemek)- Tepik, tepin-, tepikle-; tüt- (tüstülenmek)- tüstü, tütün, tüstülen-; uyu- (yatmak, yuhulamak)- yuhu, yuhulamak, yuhucul vs.; umu (temennâ)- umu- küstü; uz- // uza- (uzak, uzaklaşmak), uzun, uzanmak, uzak, uzaklaşmak vs.; gen (aralı,uzak), geni- (Yani uzaklaşmak)- çağgıdatmak çağgıltı, şimşek çakması, çah-çuh, çağgıldak vs.; yak- // yah- (yandırmak, odlamak)- yandııp yakmak, oda yahmak; yırğa- (yırğalamak) yırğalamak, yırğalanmak; yüli- // yüle- (kırmak,ülküclemek) ülküc, ülkücle-; yöre ('yan, böğür), yan-yöre; yaş- // yaşın- (gizlenmek, gizlemek)- yaşmak; yok // yük (üst, yukarı)- yüksek, yüksel-, yukarı vs.; yap // yap // yab (sâkit, yavaş)- yavaş, yavaşı- vs.; yazı (Çöl, sahra, kır)- yazı pişiyi, Garayazı meşesi vs.

KISALTMALAR VE İSTİFADE EDİLEN KAYNAKLAR

1. EH. Ehmed Haramî Destanı
2. KDK. Kitab-ı Dedem Korkut
3. Memmedov Y. 1987. Memmedov Y. Azerbaycan Dilinde Sözlerin Leksik- Semantik inkişafı, B. 1987.
4. R. Rüstemov, 1963. R. Rüstemov. Muasır Azerbaycan Dili için Arhaik Sözler. " Dilçilik Mecmuası" B., 1963.
5. M. Ergin DKK. M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, I, 1958, II, 1963.
6. O. Ş. Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 1973.
7. E. V. Sevortyan. Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. M., I, 1974, II, 1978, III, 1980.